

МЕНТАЛЬНІСТЬ ЛІТЕРАТУР СВІТУ

УДК 821. 161. 2.09 – 92

Варданян М.В.

кандидат філологічних наук

Криворізький педагогічний інститут

ДВНЗ «Криворізький національний університет»

ОБРАЗ ОЛЕКСАНДРА ДОВЖЕНКА У ПУБЛІЦИСТИЦІ УКРАЇНСЬКОЇ ДІАСПОРИ

*(на матеріалі літературно-критичних портретів Ю. Лавріненка та
І. Кошелівця)*

У статті розглядаються літературно-критичні портрети наукової публіцистики Ю. Лавріненка та І. Кошелівця, присвячені постаті кінорежисера, письменника Олександра Довженка. Критики використовують специфічну літературознавчу термінологію для характеристики історико-літературного процесу ХХ ст. поряд із порушенням суспільно-політичних проблем, яким даються емоційні авторські оцінки задля формування громадської думки про Україну та її діячів. Образ О. Довженка, палкого патріота й страдника, розкривається для широкого кола читачів на тлі злободенних українознавчих проблем, що надає йому символічного значення як втілення пригнобленої української нації, але нескореної духом.

Ключові слова: *образ О. Довженка, наукова публіцистика, літературно-критичний портрет, українознавча проблематика, українська діаспора.*

В статье рассматриваются литературно-критические портреты научной публицистики Ю. Лавриненко и И. Кошеливца, посвященные личности кинорежиссера, писателя Александра Довженко. Критики используют специфическую литературоведческую терминологию для характеристики историко-литературного процесса ХХ в. рядом с постановкой общественно-политических проблем, которым даются эмоциональные авторские оценки для формирования общественного мнения об Украине и ее деятелях. Образ А. Довженко, пылкого патриота и страдника, раскрывается для широкого

круга читателей на фоне злободневных украиноведческих проблем, что придает ему символического значения как воплощение угнетенной украинской нации, но непокоренной духом.

Ключевые слова: образ А. Довженко, научная публицистика, литературно-критический портрет, украиноведческая проблематика, украинская диаспора.

Lawrynenko's work "Olexander Dovzhenko" and Koshelivets's "On a dark place in the biography of Olexander Dovzhenko" devoted to figures filmmaker, writer Olexander Dovzhenko. They criticized pursued several goals – debunking the myth of Soviet O. Dovzhenko as Soviet (Russian) artist, playing his "alive image" with all the contradictions, abuse problems of Ukrainian society and forming the image of Ukraine. Therefore, the study of these literary criticism portraits seems important, especially for understanding the integrity of the Ukrainian literary critical process twentieth century. Secondly, they are topical and current problems in Ukrainian society. Thirdly, in theoretical terms, they realized imaginative communication model, which is one of the most important phenomena of modern society.

Disclosure biography O. Dovzhenko occurred in parallel with the fate of the Ukrainian people. In the image specificity in publicism – express ideas through concrete images to form public opinion. This is accomplished in science publicism of Yu. Lawrynenko and I. Koshelivets at different levels of meaningful text – personal, artistic, psychological and ideological, which violated the relevant issues – person and life, person and work, person and governance, person and a homeland. They resolved through the image O. Dovzhenko and translate into ideological conclusion – despite various forms of oppression not obey the spirit, and live for our native land. Unlike Soviet critics, Diaspora's publicists served the image O. Dovzhenko as undefeated patriot, martyr and fighter for Ukrainian values which he suffered. Thus the image of O. Dovzhenko acquires symbolic value as the embodiment of an oppressed Ukrainian nation, but unconquered spirit. Sought in a way to inspire confidence in the reader, public opinion about Ukraine as an equal republic with Russia that time the Soviet Union, which has its own national, cultural, language identity, reflecting public opinion Ukrainian emigration.

Key words: the image of O. Dovzhenko, scientific publicism, literary criticism portrait, problems of Ukrainian society, Ukrainian Diaspora.

Літературно-критичні портрети наукових публіцистів української діаспори Ю. Лавріненка «Олександр Довженко» та І. Кошелівця «Про затемнені місця в біографії Олександра Довженка» нині обіймають рейтингові позиції серед життєписів про видатного українського кінорежисера, письменника Олександра Довженка. А свого часу їхня поява зумовлювалася літературними та суспільними викликами. Вони постали, з одного боку, як своєрідна альтернативна відповідь радянським біографам О. Довженка (М. Куценку, С. Плачинді, Д. Шлапаку, Р. Юренєву та ін.), а з іншого, – як реакція на знищення української культури, нації, особистостей. Загалом, біографічна інформація часто ставала канвою для вираження позиції української діаспори щодо радянської політики по відношенню до України. Вона містилася в нарисах, портретах, есе, що користувалися читацьким попитом. Так, дискурсом протиборства з радянською кон'юктурою позначені «Живий Шевченко» Д. Чуба, «Василь Стефаник – співець української землі» Л. Луціва, «Володимир Винниченко та його доба» Г. Костюка, «Трагедія Миколи Хвильового» О. Гана та ін., в яких ставилися завдання висвітлення фактів життя та творчості українських письменників «заборонених», «замовчуваних» чи «спотворених» радянською критикою.

До розряду таких собі антагоністичних творів належать названі портрети Ю. Лавріненка та І. Кошелівця, у яких наявне заперечення радянської позиції в осмисленні образу О. Довженка та подано власне розуміння суперечливої постаті митця на широкому політичному й культурному тлі. У них критики використовують специфічну літературознавчу термінологію для характеристики історико-літературного процесу ХХ ст. поряд із порушенням суспільно-політичних проблем, яким даються емоційні авторські оцінки задля формування громадської думки про Україну та її діячів. Це надає науковим текстам Ю. Лавріненка та І. Кошелівця публіцистичної манери викладу.

Цілком природно, що їхні літературно-критичні портрети побачили світ у періодиці. У такий спосіб критики розвивали традиції української

наукової публіцистики, представленої, за Н. Зелінською, у І. Франка, О. Потебні, В. Домбровського [Зелінська 2004]. Як і останні, І. Кошелівець та Ю. Лавріненко передруковували свої наукові здобутки з теорії та історії літератури у періодичних часописах. У різні часи це були, зокрема, «Сучасник», «Літературно-науковий вісник», «Українська літературна газета», «Сучасність», що пристосовані для впливу на широку читацьку аудиторію.

Публікація І. Кошелівця «Про затемнені місця в біографії Олександра Довженка» вийшла у щомісячному літературно-художньому журналі «Дніпро» 1994 року, що був приурочений до 100-річчя з дня народження О. Довженка, останній плідно співпрацював із цим часописом та уперше там опублікував усі свої літературні твори. Цей літературно-критичний портрет став своєрідною адаптацією для широкого кола читачів монографії І. Кошелівця «Олександр Довженко: спроба творчої біографії», що вийшла 1980 року у видавництві «Сучасність» (Мюнхен, Німеччина). У той час затребуваність суспільства на публікації у «Дніпрі» викликало необхідність у популяризації його матеріалів окремим виданням, що постало у вигляді чотиритомної хрестоматії української літератури та літературної критики ХХ ст. «Українське слово» того ж 1994 року. До неї увійшла і стаття Ю. Лавріненка «Олександр Довженко», що раніше була опублікована у книзі «Розстріляне Відродження» (Мюнхен, 1959).

Актуальність обох названих публікації 1994 року зумовлена переосмисленням у незалежній Україні постатей, що підлягали радянській цензурі. І хоча нині літературно-критичні портрети І. Кошелівця та Ю. Лавріненка вже стали хрестоматійними, проте публічний інтерес до цих наукових текстів не згас. Цьому свідчення реакції читацької аудиторії, що виявляються у цитуванні, передрукові, внесення до бібліографічних покажчиків, обговоренні, використанні у наукових і навчальних матеріалах та ширенні в Інтернеті. Серед них – «Олександр Довженко. Затемнені місця в біографії» П. Марусенка, «Вчора і сьогодні» Л. Череватенка,

«Олександр Довженко вчора і сьогодні. Затемнені місця в біографії» Є. Сверстюка та ін. Реакцією на вислів І. Кошелівця про продовження справи дослідження О. Довженка після розсекречення архівів стало написання устаткованої біографії. На основі архівних матеріалів продовжили розкриття «затемнених» місць у Довженковому житті С. Тримбач («Олександр Довженко. Загибель богів», 2007) та О. Безручко («Справа-формуляр „Запорожець”...», 2011).

Як видно, вивчення наукової публіцистики І. Кошелівця та Ю. Лавріненка видається актуальним, насамперед, для усвідомлення цілісності українського літературно-критичного процесу ХХ ст., в якому не останнє місце займають дослідження про О. Довженка як на материковій Україні, так і за її межами. По-друге, у них ставляться злободенні і нині проблеми, серед яких людина і Батьківщина та ін. По-третє, у теоретичному плані, у них реалізується модель художньої комунікації, що є одним із важливих явищ сучасного суспільства. Цим зумовлена мета статті – розкрити образ О. Довженка у науковій публіцистиці І. Кошелівця та Ю. Лавріненка, а також вибір теоретико-методологічної бази, що становить праці з теорії комунікації (П. Білоус, А. Палійчук, Г. Почепцов, О. Семенюк), художньої концепції людини (В. Марко), жанрової природи публіцистики (М. Воронова, В. Галич, О. Галич, Н. Зелінська, Н. Щур).

Зорієнтованість Ю. Лавріненка та І. Кошелівця на комунікативну природу тексту засвідчує звернення до жанру літературно-критичного портрету, в якому образ героя – митця О. Довженка – розкривається для широкого кола читачів на тлі злободенних українознавчих проблем. Перефразовуючи П. Білоуса, *текст – зашифроване висловлювання, до якого читач підходить із власними оцінними критеріями та відкриває можливості для «дотворення» тексту, зокрема довершування художнього образу своєю уявою, а переклад мови образів на внутрішню мову читача забезпечує діалог його з автором* [Білоус 2011: 81-82]. Так і в літературно-критичних портретах Ю. Лавріненка й І. Кошелівця реалізується художня комунікація, адже критики ставлять за мету

створення в уяві читачів «живого образу» героя – О. Довженка, а не ідеалізованого типу за канонами соціалістичного реалізму. Тому головний герой портретів О. Довженко наділений конкретними рисами характеру, які розкриваються через вчинки та ситуації. Такою є специфіка жанру – поряд із зображенням життя героя відбувається відтворення його образу. У цьому разі, варто вести мову про втілення публіцистами у цих текстах художньої концепції людини. Серед запропонованих В. Марком у книзі «Основи творчих шукань» систематизованих понять концепції людини [Марко 1987 : 13], у цих текстах основним є її ідейно-естетичний аспект. У найзагальнішому плані він виявляється у проблемі людина і час. Проте конкретизується у публіцистиці Ю. Лавріненка та І. Кошелівця на різних змістовних рівнях тексту: особистісному, творчому, психологічному та ідеологічному, де реалізуються відповідні проблеми – людина і спосіб життя, людина і праця, людина і влада, людина і Батьківщина. Вони розв'язуються через образ О. Довженка та виливаються в ідейний висновок – попри різноманітні форми пригноблення не коритися духом, а жити на благо свого народу та працювати з любов'ю до рідної землі.

Проблема *людина і спосіб життя* була близька та зрозуміла Ю. Лавріненку та І. Кошелівцю. Як і О. Довженко, вони відчували себе вигнанцями з рідної землі, котрі зазнали утисків від радянської влади, але не змінили свого існування. Тому на особистісному рівні О. Довженко постає для них суспільним ідеалом. Обидва з симпатією ставляться до героя своїх портретів, в яких розкривають спосіб його життя. Тут у нагоді стало використання біографічного методу, що реалізовувався публіцистами у кращих традиціях його засновника Ш.-О. Сент-Бева, методика якого передбачала розгляд походження митця, ознайомлення з його освітою, пізнання культурного середовища, вивчення способу існування, оточення та світогляду [Сент-Бев 1987 : 43-44]. Проте у літературно-критичних портретах І. Кошелівця та Ю. Лавріненка біографічна інформація ставала канвою для викладу ідей, що домінували в тогочасному українському зарубіжжі.

Зображуючи умови існування О. Довженка, публіцисти викривають реалії тоталітарної доби – скалічені долі, переслідування за національну самосвідомість, поглинання та нищення української культури. Загалом, розкриття біографії митця відбувалося у паралелях із долею всього українського народу. Цього вимагала специфіка публіцистичного жанру. Походження О. Довженка з козацького роду, навчання у російськомовній гімназії, участь у революційних подіях та у діяльності ВАПЛІТЕ, ВУФКУ, одруження з росіянку Ю. Солнцевою, «московське заслання», – все це ставало для критиків відображенням ланцюга драматичних процесів української нації, яку позбавляли державності, піддавали репресіям, геноциду, нищили її мову, історію, культуру та насаджували чуже. Так у літературно-критичних портретах формувався образ О. Довженка як страдника України, який працював на благо саме української культури: *«...і болів душею за нас теперішніх прозорливець у далекій самотності на московській Потилісі до свого скону. Низький уклін перед пам'яттю великого мученика...»* [Кошелівець 1994 : 25].

У такий спосіб критики артикулювали проблему *людина і праця*, розкриття якої поглиблюється на творчому рівні. У центрі уваги публіцистів спадщина О. Довженка та реакції публіки (радянської і закордонної) на неї, що містяться в листах й інтерв'ю кіномитця, періодиці (діаспорної «Українська літературна газета», української «Дніпро», російської «Известия», польської «Трубуна Луду»), міжнародному кіноквартирному «Sight and Sound», книгах («Історія американського фільму» Л. Джекоба, «Історія мистецтва кіна» Ж. Садуля) тощо, до яких апелюють наукові публіцисти. Популярність Довженкових фільмів І. Кошелівець та Ю. Лавріненко пов'язують із провідною темою у його творчості – *людина і час*. Розглядаючи образи, ідеї, символіку його сценаріїв, вони акцентують на їхній філософічності та загальнолюдськості, що «виростає з національного». Не випадково О. Довженко розкривається митцем, який працював на презентацію України для світу. Вивчаючи реакції закордонного глядача на кіномистецтво О. Довженка за різних часів, публіцисти доходять висновку, що саме «українські картини»

«Земля», «Звенигора» принесли йому світову славу, а замовлені Сталіним фільми «Щорс», «Мічурін» засвідчили «згасання творчого генія».

Веде мову про «убивство митця» й інший критик діаспори Ю. Шевельов у «Літ Ікарі ...», де наголошував: «„Аероград” і „Мічурін”, фільми зроблені в російському кіні на чужі теми, з чужими ідеями, могли бути зроблені ким завгодно. Довженка як мистця в них нема. Є тільки Довженко – функціонер державної машини» [Шевельов 2009 : 341]. Але Ю. Лавріненко не такий категоричний, адже прагне усвідомити джерело трагізму О. Довженка. І воно, на думку критика, у невтомній праці митця для України, що його надихала, за непростих умов «залізної заслони», «полону в Москві» та «ховання від світу». Тому-то, на переконання публіциста, фільми завоювали О. Довженку цілий світ, але «відібрали Україну», «вкоротили віку» та «підрізали творчі крила». У такий спосіб Ю. Лавріненко розгортає літературознавчу концепцію про українське розстріляне відродження, що містить політичний підтекст про репресований цвіт української нації, до якого залучений і О. Довженко. Викриваючи радянську систему, Ю. Лавріненко має намір вплинути на думку закордонного читача, якому презентує О. Довженка та Україну: *«На Заході майже не знають про роки погрому України і її культури (1930–34) і про те, що Довженко за свої фільми „Звенигора” і „Земля” був проклятий у пресі як „український буржуазний націоналіст”, що він стояв під загрозою розстрілу»* [Лавріненко 1959]. З руйнівною політикою радянської ідеології проти України публіцист пов'язує і замовчування національності О. Довженка, якого влада подавала світові як російського діяча, а також не вказування мови написаних ним кіноповістей, заборони україномовних видань творів. Тут критик уводить образ Сталіна, що розкривається руйнівником людських душ і життів та українофобом: *«Стероризувавши Довженка і заборонивши його фільми, Сталін зіграв ролю його спасителя, записав його у російські кіномистці, поставив його на працю в Мосфільм, сам дав йому теми для фільмів, послав на Далекий Схід. А тим часом міжнародний успіх „Звенигори”, „Арсеналу” і „Землі”*

присвоїв російському кінематографу» [Лавріненко 1959]. І в цьому, на переконання Ю. Лавріненка, трагедія патріота України та нації.

Над психологічним конфліктом О. Довженка розмірковує І. Кошелівець. У його праці він розкривається через проблему *людина і влада*. Саме тогочасний режим, на переконання критика, і породив внутрішній конфлікт у О. Довженка, який розривався між національним обов'язком і комуністичною утопією: *«Знаємо двох Довженків. Один у публічних виступах, статтях і лекціях, – лояльний громадянин Радянської держави <...> І другий Довженко <...>, обвинувачений в українському буржуазному націоналізмі»* [Кошелівець 1994 : 11]. Тому в образі О. Довженка публіцист бачить двоїстість, що *«є похідним від його протистояння фальшивій добі деспотії»* [Кошелівець 1994 : 10].

На відтворення тогочасного внутрішнього стану митця І. Кошелівець та Ю. Лавріненко залучають до своїх праць «Автобіографію» та «Щоденник» О. Довженка, де рясніє – духовне спустошення, самотність, пригнічення, страх перед системою, відчуття внутрішньої несвободи. Так образ О. Довженка розкривається як самотник, котрий не до кінця зрозумілий за кордоном, втрачений для земляків українців, самотній у чужій країні, далекий для власної родини. Тому розгромлення Довженкової «України в огні» особисто Сталіним розглядається І. Кошелівцем як межова ситуація, виходом із якої для О. Довженка стала смерть. Спочатку духовна, а потім фізична. Як твердив Ю. Лавріненко, О. Довженко *«мусів прилюдно вдавати із себе щасливого і байдужого до розгромленої України»* [Лавріненко 1959], але попри все він не зміг здолати у собі любові до рідної Батьківщини.

Безперечно, через образ знаного у світі О. Довженка з трагічною долею приверталася увага спільноти до українознавчих питань – історичних, політичних, ідеологічних, культурних, мовних, що репрезентували тогочасну добу. Це ідеологічний рівень, де конкретизується проблема *людина і Батьківщина*. Вона є для української діаспори найважливішою поміж інших. Тому образ О. Довженка, палкого патріота й страдника, прибирає символічного значення як втілення

утискання поневоленої української нації, але нескореної духом. У цьому специфіка образу в публіцистиці – від конкретного образу до формулювання понять та вираження ідей, переважно полемічних. Адже читач має підійти до висновку про пригноблення української нації братнім народом, що відображало громадську думку української діаспори.

Задля цього відкрито говориться про геноцид українського народу: *«Україна була зруйнована колективізацією, ще свіжа в пам'яті загибель мільйонів, уморених сталінським голодом; терор посилювався...»* [Кошелівець 1994 : 19]. Та байдужість світу до України, яка має свою ідентичність: *«...на Заході мало хто бере серйозно конституцію СРСР як союз рівноправних республік: російське і советське, СРСР і Росія – там часто сприймаються як синоніми»* [Лавріненко 1959]. До біографічної канви додаються критичні міркування О. Довженка з діаріуша про Україну й радянську ідеологію. Їх розділяють обидва публіциста, які протиставляли російське / українському, радянське / західному, «російську імперську в'язницю» / вільному світові, соцреалізм / культурному відродженню. Це виражалося як в урочистій лексиці, що відтворює позитивне ставлення до певних образів і явищ («національний волелюбний дух», «українське відродження»), так і в різких характеристиках тоталітаризму («доба великого терору», «фальшива доба деспотії», «російські спасителі», «інший світ, вигороджений залізною завісою», «неприступне розуміння істоти советщини», «фальш, очевидний для звичайного радянського глядача» та ін.). Так відбувалося розвінчання радянського міфу про О. Довженка як радянського (російського) митця, а також формування у суспільстві іміджу культурної України.

Висновок. Праці І. Кошелівця та Ю. Лавріненка є зразками наукової публіцистики, в якій літературознавча концепція про українське розстріляне відродження синтезується зі злободенною українознавчою проблематикою ХХ ст. Промовляючи до світу, обидва критика прагнуть у популярній формі розкрити образ О. Довженка, не знаного для тогочасного західного суспільства як українського діяча. На відміну від радянських

дослідників, діаспорні публіцисти подавали образ О. Довженка як нескореного патріота, страдника і борця за українські цінності, які він вистраждав. Прагнули у такий спосіб викликати довіру у читача, сформуванати громадську думку про Україну як рівноправну з Росією республіку тогочасного СРСР, яка має власну національну, культурну, мовну ідентичність, що відображало суспільну думку української еміграції.

БІБЛІОГРАФІЯ

Білоус 2011 – Білоус П. Вступ до літературознавства [навчальний посібник] / П. В. Білоус. – К. : Видавничий центр «Академія», 2011. – С. 81-82.

Зелінська 2004 – Зелінська Н. Поетика наукового тексту : українська наукова публіцистика ХІХ – початку ХХ ст. [Електронний ресурс] : Автореф. дис... д-ра філол. наук : 10.01.08 / Зелінська Надія Віталіївна ; Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. Інститут журналістики. – К., 2004. – 36 с. – Режим доступу: <http://disser.org.ua/file27844.html>

Кошелівець 1994 – Кошелівець І. Про затемнені місця в біографії Олександра Довженка / Іван Кошелівець // Дніпро. – 1994. – № 9 – 10. – С. 2-25.

Лавріненко 1959 – Лавріненко Ю. Олександр Довженко [Електронний ресурс] / Ю. Лавріненко // Лавріненко Ю. Розстріляне Відродження. – Мюнхен, 1959. – Режим доступу: <http://eureka.ucoz.ua/publ/175-1-0-637>

Марко 1987 – Марко В. Основи творчих шукань / В. П. Марко. – К. : «Вища школа», 1987. – 164 с.

Сент-Бев 1987 – Сент-Бев Ш.-О. Из работ ранних лет / Ш.-О. Сент-Бев // Зарубежная эстетика и теория литературы ХІХ–ХХ вв. [Текст] : трактаты, статьи, эссе / сост., общ. ред. Г. К. Косиков. – М. : Издательство Московского университета, 1987. – С. 39-93.

Шевельов 2009 – Шевельов Ю. Літ Ікара (Памфлети Миколи Хвильового) / Юрій Шевельов // Шевельов Ю. Вибрані праці : У 2 кн. – Кн. II : Літературознавство ; упоряд. І. Дзюба. – 2-ге вид. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2009. – С. 287-342.